

PROGRAMMA LEREN
VOOR DUURZAAMHEID

Amsterdam, oktober 2002

Auteur: Elisabeth van der Steenhoven

NCDO - afd.

Postbus 18184

1001 ZB Amsterdam

Telefoon (020) 5503 564

Fax (020) 6208 716

E-mail: e.vd.steenhoven@ncdo.nl

TUSSENTIJD'S VERSLAG
Landelijke programma Leren voor Duurzaamheid 2001-2002

INHOUDSOPGAVE

I.	Projectenoverzicht	2
I.1	2001	2
I.2	2002	3
II.	Procesverloop: eind 2001-medio 2002	4
III.	Tussentijdse resultaten eind 2001 -medio 2002	5
III.1	Maatschappelijke integratie	5
III.2	Bestuurlijke verankering	6
III.3	Onderwijs	7
III.4	Kennismanagement	8
III.5	Professionalisering	9
III.6	Het innovatieve element	10
IV.	Mate van doelrealisatie	12
V.	Vooruitblik	13
VI.	Matrix streefbeelden en presentatie indicatoren LAS	14
VII.	Overzicht projecten met doelgroep	19
VIII.	Rapportages LvD-actoren	22

I. Projectenoverzicht

I.1 2001

project	Organisatie
• 7x7 project	Novio Consult
• Bondgenotenproject	Campagnebureau En dan nu: Echte Welvaart
• Bondgenotenproject	Nederland Bekent Kleur
• Bondgenotenproject	NJMO
• Community Informeel leren	SME MilieuAdviseurs
• Community Leer- en leefstijlen	Wageningen Universiteit, Maatschappijwetenschappen
• Community Veranderende functies	Paul van der Meer Consultancy B.V.
• DOOR!-activiteiten	Bureau voor Educatief Ontwerpen
• Duurzame Technologie boek	Veen Magazines, Natuur & Techniek
• Essaybundel De Kroon op het werk	Cailin Consult
• Expertmeeting bedrijven	Hageman & Van Hezik (CodenameFuture)
• Expertmeetings Onderwijs	Universiteit van Utrecht
• Globe 2001	SME MilieuAdviseurs
• IUCN conferentie	HECT Consultancy
• Jaarconferentie 2001	Ithaca Meeting & association management
• Journalistieke essay's en dicussies mondiaal aspect	International Centre for Integrative StudiesUniversiteit Maastricht
• LvD-site	IVN/Rotonde
• Mediaplan LvD	Bureau M&O
• Minisymposium NSDO	Novio Consult
• nieuwsbrief Spring	NCDO
• Profilering	Brekend Vaatwerk
• Sleutelfigurenbijeenkomst Angels	Podium
• Spiegelbijeenkomst	Brekend Vaatwerk
• Toolkit	Van Kempen onderzoek en advies
• Veldbezoek Stuurgroep	NCDO
• Zeisterkring	Bureau NME-diensten/ IVN

1.2 2002

project	Organisatie
• Bestuurlijke ontmoetingen Floriade	Podium, Bureau voor educatieve communicatie bv
• Dag van het Leren	Area Consult
• DOOR! 2002-2003	Bureau voor Educatief Ontwerpen
• Europese conferentie Maastricht	North South Centre
• Floriadewijzer	Podium
• Globe 2002-2003	Globe/ SME MilieuAdviseurs
• Initiatieven voor Duurzaamheid	IVN Consulentschap Flevoland
• Jaarconferentie 2002	Ithaca Meeting & association management
• ondersteuning projectinventarisatie provincies	Novio Consult
• Professionalisering NME-sector	Bureau van Loosdrecht
• professionaliseringsbijeenkomsten/ Duurzame ontmoetingen	IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie
• publicatie Maak kennis 7x7	Novio Consult
• Special Didactief & School	Didactief & School
• Website 2002-2003	IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie

II. Procesverloop: eind 2001-medio 2002

De in 2001 gelanceerde initiatieven begonnen aan het eind van 2001 hun eerste vruchten af te werpen. De opgelopen vertraging van 2000-2001 is aan het einde van het jaar gedeeltelijk ingehaald, zij het niet helemaal.

Identiek aan het afgelopen jaar kan met betrekking tot de randvoorwaarden voor de uitvoering het volgende worden opgemerkt:

- De doelstellingen en streefbeelden zoals geformuleerd in het beleidskader geven een duidelijke indicatie voor de te volgen richting. Het feit dat deze relatief ruim interpretabel zijn heeft als voordeel dat regionale of lokale invulling mogelijk is maar biedt ook ruimte voor een restrictieve of weinig vernieuwende (lokale/regionale) vertaling
- Wat de organisatiestructuur betreft is de stuurgroep o.a. van groot belang voor de betrokkenheid van de verschillende actoren (ministeries en bestuurlijke gremia).

Obstakels in het procesverloop liggen vooral op het gebied van realiseren van vernieuwing in inhoud, doelgroep en methode. Het kost tijd en inspanning aan deze ambities vorm te geven.

In de herfst van 2001 konden een aantal trends worden gesignaleerd;

- De behoefte aan een toespitsing van het programma en het beperken van de “laat duizend bloemen bloeien” aanpak was voelbaar. De zogenaamde Spiegelbijeenkomst heeft de reflectie over de toekomstige richting gefaciliteerd. Een duidelijkere aanscherping van het LvD profiel, de noodzaak van vervlechting met soortgelijke programma's (NSDO) en een helderdere politieke uitstraling (LvD-ambassadeurs) waren de voornaamste conclusies.
- De voornaamste verandering in 2002 is het streven naar een klein aantal strategische acties (zoals het onderwijsteam en het professionaliseringsteam) i.p.v. ‘het initiëren van projecten’.
- De meerderheid van de LvD-actoren hebben een redelijk beeld van de sterkste en zwaktes van het programma waarbij de afwezigheid van top-down sturing zowel succes als faalfactor was.
- Vanaf medio/eind 2001 is een grote slag geslagen met betrekking tot het leeraspect van LvD o.a. dankzij De Kroon op het Werk, de Dag van Leren en de twee brainstormbijeenkomsten. Hierdoor hebben alle LvD-partners nieuwe inzichten gekregen over verschillende vormen van leren. Algemeen is geconcludeerd dat sociale leerprocessen voor LvD van groot belang zijn.
- De Stuurgroep en LvD-actoren waren redelijk op elkaar ingespeeld, ook al vonden er bij sommige SG partners snelle ‘wisselingen van de wacht’ plaats.

III. Tussentijdse resultaten eind 2001 -medio 2002

III.1 Maatschappelijke integratie

In 2001 is het bondgenotenproject van start gegaan. Drie koepelverenigingen, de NJMO, Nederland Bekent Kleur en Campagnebureau En dan nu: Echte Welvaart hebben LvD vanuit hun specifieke invalshoek met hun achterban besproken. Hierdoor zijn o.a nieuwe doelgroepen, zoals jongeren bij de NJMO en migranten/vluchtelingen organisaties in het geval van NBK bij het programma betrokken. In het laatste geval gebeurde dit door de gezamenlijke creatie en gebruik van een innovatief LvD-spel vanuit migratie optiek.

Bij de sleutelfigurenbijeenkomsten hebben provinciale LvD-actoren onderling ervaringen uitgewisseld en contact gelegd met lokale bedrijven, vakbonden, ontwikkelings- en vrouwenorganisaties op basis van praktische voorstellen. Deelnemers waren o.a. CORDAID, Forum, FNV, KvK en "de Bundeling" (bewonersparticipatie) en de provinciale verantwoordelijken. De samenwerking met o.a. FNV heeft geleid tot een informatiecampagne van alle lokale FNV-kaders en het idee van een duurzaamheids/sociale spiegel.

In het kader van de expertmeeting bedrijven is een korte scan uitgevoerd m.b.t. duurzaamheid binnen bedrijven. Tijdens de inventarisatie en de vervolgesprekken is de behoefte aan een eenduidig begrippenkader gebleken. Naar aanleiding hiervan ontwikkeld bureau Motivision in samenwerking met Senter, Codename Future en SVN een 'hartenraker'-video.

Om de mondiale dimensie te benadrukken en potentiële LvD-actoren te inspireren hebben een reeks journalisten de relatie mondiaal - duurzaam vanuit verschillende perspectieven beschreven. ICIS BV, Universiteit van Maastricht, heeft de journalisten samengebracht met een drietal wetenschappers in een bijeenkomst. Naar aanleiding van deze uitwisseling hebben de journalisten hun verkenningen uitgewerkt. Deze zijn gebundeld en vervolgens verspreidt onder LvD-actoren en belangstellenden.

Om de wederkerigheid van Noord-Zuid leeraspect te versterken wordt het "Leren van het Zuiden" initiatief ontwikkeld. Hierbij wordt gebruik gemaakt van het wijdvertakte netwerk van partners uit het Zuiden en het Noorden van de Stichting Both Ends. Doel hiervan is dat LvD-partners in Nederland inspiratie putten uit concrete duurzaamheidsinitiatieven uit het Zuiden.

Om kwalitatief en kwantitatief inzicht te krijgen in de LvD initiatieven van de provincies is een zgn. 'kruisjestabel' gemaakt. Hieruit kunnen o.a. voorbeelden van innovatieve allianties worden afgeleid.

III.2 Bestuurlijke verankering

Om communicatie en betrokkenheid omtrent het LvD-programma binnen verschillende bestuurlijke instellingen te bevorderen is een heldere LvD “profileringsbox” ontwikkeld. Deze is verspreid onder LvD-partners in het land tijdens de Jaarconferentie in 2001.

Om het gedachtegoed van Leren voor Duurzaamheid beter te doen aansluiten bij de NSDO is er een bijeenkomst georganiseerd waarin vertegenwoordigers van diverse kennisinstituten in debat zijn gegaan met de NSDO-projectgroep. Hierbij is met name gekeken naar de bestuurskundige betekenis van LvD in het kader van het NSDO-traject.

Leren voor Duurzaamheid is als thema- en leergebied opgenomen in de bundel die is samengesteld ter gelegenheid van de afronding van het DTO-project. Het boek geeft een overzicht van de uiteenlopende initiatieven en theorieën op het gebied van duurzaamheid en besteed veel aandacht aan het mondiale en sociale aspect.

In het rapport “Maak Kennis” is gezocht naar mogelijke vervlechting van LvD met andere bestuurlijke programma's. Naar aanleiding hiervan is onderzoek geïnitieerd naar diverse bestuurlijke niveaus waarop Leren van Duurzaamheid invloed heeft. De resultaten zijn gebundeld in de publicatie “7 x 7 goede voorbeelden”.

In samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) heeft het IPO een succesvolle LvD-training georganiseerd voor nieuwe bestuurders. Hiermee worden bewindsvoerders van begin af aan geïnformeerd en betrokken bij het programma. De cursus is gestart in Flevoland en zal gedurende 2002/2003 in verschillende andere provincies worden georganiseerd.

Mede naar aanleiding van de Spiegel en de adviezen van de voorzitter van de Commissie Dagindeling, de heer Richard Steenborg, wordt gezocht naar aansprekende persoonlijkheden die een “LvD-ambassadeursrol” zouden kunnen vervullen.

Op de Floriade zullen de bestuurlijke ontmoetingen met als titel “Duurzaamheid onder Balkenende” plaatsvinden, waar LvD-actoren de discussie aangaan met provinciale en landelijke bewindslieden.

III.3 Onderwijs

Het Bureau voor Educatief Ontwerpen heeft een cd-rom en internettoepassing ontwikkeld gericht op het zelf ontwerpen van onderwijs voor docenten in het Voortgezet Onderwijs. De Digitale Onderwijs Ontwerpruimte (DOOR!) voert de implementatie uit en betreft de provincies hierbij. Momenteel wordt intensiever contact gezocht met scholen en leraren.

SME Milieu Adviseurs is in Nederland de uitvoerder van het internationale onderwijsproject Globe. In opdracht van de Stuurgroep is gewerkt aan het verbreden van de inhoud van de website www.smeglobe.nl naar "leren voor duurzaamheid". Leerlingen en docenten krijgen hiermee toegang tot organisaties en onderzoeken in andere werelddelen, gerangschikt op een aantal duurzaamheidsthema's.

De onderwijsexpertmeetings hebben strategische adviezen opgeleverd voor een impuls naar het onderwijs toe. Naar aanleiding hiervan is het Onderwijsteam gevormd dat een aantal strategische acties gericht op het stimuleren van een structurele plaats voor LvD in het regulier onderwijs heeft uitgezet. Zo zal er een inventarisatie plaatsvinden van de projecten op provinciaal niveau. Er worden contacten gelegd met PABO's en HBO's om in de opleidingen LvD te integreren.

III.4 Kennismanagement

De opbouw van de website www.lerenvoorduurzaamheid.info is in 2001 van start gegaan. Naast de afstemming tussen het landelijke programma en de provinciale programma's, biedt de website ook aan bezoekers uit andere netwerken informatie over LvD-thema's.

Binnen de communities "Informeel Leren", "Veranderende Functies" en "Gedrag en leefstijlen" hebben deelnemers vanuit uiteenlopende specialismes zich gebogen over bovengenoemde aspecten van LvD. Tevens hebben de artikelen van communicatieadviseur Paul van der Meer met betrekking tot "Veranderende Functies" geleid tot een publicatie. Deze is o.a. bestemd voor betrokkenen bij bezoekerscentra.

In 2001 heeft op 15 november de LvD-jaarconferentie plaatsgevonden, waaraan een groot aantal actoren uit het gehele programma Leren voor Duurzaamheid heeft deelgenomen. Als thema is gekozen voor "Van brede ambitie naar doelgerichte keuzes of haalbare verandering" om concrete inhoud te geven aan de algemeen geformuleerde ambities van het programma. De discussie heeft zich toegespitst op de speerpunten Maatschappelijke Verankering en Bestuurlijke Integratie. Ook is aandacht besteedt aan de mondiale en intergenerationele dimensie van duurzaamheid. Momenteel wordt de jaarconferentie 2002 voorbereid met als doel het contact tussen de verschillende netwerken en duurzaamheids-programma's te versterken.

In december 2001 heeft de "Spiegel"-bijeenkomst plaatsgevonden waarin maatschappelijke en bestuurlijke betrokkenen elkaar hebben ontmoet. De Spiegel had een reflecterende en evaluerende functie. Thematische zwaartepunten waren de ervaringen met het "leeraspect" van het LvD-programma en de gevolgen van de opgedane ervaringen met de onderdelen Maatschappelijke Integratie en Bestuurlijke Verankering. Tevens heeft de voorzitter van de Commissie Dagindeling (soortgelijke) ervaringen en tips meegegeven aan LvD-actoren.

Een internationaal gezelschap heeft in oktober 2001 deelgenomen aan de conferentie, georganiseerd door IUCN, met als thema: "Learning for Sustainability, the case of Biodiversity". Leren voor Duurzaamheid kreeg in deze conferentie een prominente rol toebedeeld. In het kader van deze conferentie is een Engelse brochure over het Programma Leren voor Duurzaamheid samengesteld.

De Stuurgroep van het programma Leren voor Duurzaamheid heeft in 2001 een veldbezoek afgelegd aan een tweetal centra voor NME. Het contact tussen de Stuurgroep en "het veld" heeft de wederzijdse betrokkenheid versterkt. Tevens bracht het inzicht in de dagelijkse problematiek van het NME-veld.

Met oog op de vervlechting tussen verschillende internationale initiatieven heeft LvD het programma van de "European-Wide Congress on Global Education, Achieving the Millenium Goals, Learning for Sustainability" mede vormgegeven. De bijeenkomst wordt georganiseerd door het Noord-Zuid Centrum van de Raad van Europa en zal vertegenwoordigers van de 44 Raad van Europa-landen bijeenbrengen. Het congres vindt plaats op 15, 16 en 17 november 2002 in Maastricht.

De Spring verschijnt vier keer per jaar en wordt naar 1700 organisaties en personen verstuurd. Hierin worden actuele landelijke en provinciale LvD ontwikkelingen beschreven, LvD-gerelateerde evenementen en processen aangekaart en inzichten uitgewisseld.

III.5 Professionalisering

Op basis van een aantal, deels buitenlandse studies is een werkboek, in de vorm van een “Toolkit” ontwikkeld voor het NME-werkveld. De Toolkit is onder ander tijdens de Jaarconferentie onder de LvD partners verspreid.

In 2002 zijn de Zeisterkringen opgevolgd door de Duurzame Ontmoetingen, waarbij nog meer nadruk is gelegd op professionalisering en de sprong van NME naar LvD. De redactiecommissie die de bijeenkomsten voorbereid bestaat deels uit LvD-buitenstaanders, de ontmoetingen worden met verve voorgezeten door Eric Jan Tuininga. Onderwerpen die aan de orde komen zijn het mondiaal, sociaal en economisch aspect van LvD.

De mate van professionaliteit binnen het NME-veld zal worden onderzocht en geïnventariseerd door Marc van Loosdrecht op basis waarvan een strategisch advies zal worden geformuleerd.

Onder redactie van Bowine Wijffels hebben een achttal wetenschappers zich gebogen over het leeraspect in het programma Leren voor Duurzaamheid. De bijdragen zijn gebundeld in een essaybundel “De Kroon op het Werk”, die zich met name buigt over de rol van leerprocessen in het streven naar een duurzame samenleving. In de epiloog van de essaybundel gaat dr. H.H.F. Wijffels, voorzitter van de Sociaal Economische Raad (SER) in op maatschappelijke leerprocessen voor de kwaliteit van het leven.

Naar aanleiding van de essaybundel “Kroon op het Werk” heeft de “Dag van het Leren” plaatsgevonden. Hierbij is in kleinere werkgroepen gediscussieerd over verschillende leermethodes, de mogelijkheden van sociaal leren en over verbanden tussen netwerken. Sprekers waren o.a Annemiek Roobeek van de Universiteit Nyenrode en directeur MeetingMoreMinds, Jan Rotmans van ICIS, Universiteit Maastricht onder leiding van dhr. Meuleman, secretaris directeur RMNO.

III.6 Het innovatieve element

Hierna wordt met behulp van steekwoorden aangegeven waar de vernieuwing etc. heeft plaatsgevonden. De informatie over de specifieke projecten is te vinden in voorgaande paragrafen en in het hoofdstuk Rapportages LvD-actoren te vinden.

Inhoudelijk (verbreding van duurzaamheid van natuur en milieu naar sociale, economische en culturele aspecten)

- De 'communities' in Kennismanagement.
- Het bondgenoten project (NBK mondiaal&sociaal aspect, NJMO: verbinding sociaal-ecologisch)
- Leren van het Zuiden opzet van Both Ends (mondiaal en sociaal aspect)
- De bestuurlijke ontmoetingen bij de Floriade

Procesmatig (andere werkwijzen, wijze van samenwerking met andere partijen, andere rollen van de overheid)

- De Toolkit (overzicht verschillende werkwijzen).
- Het sleutelfiguren project (ontmoetingen met MKB, Schone Kleren Campagne en vakbond), zoektocht door de stad in thema-groepen waarbij impressies d.m.v. foto's worden vastgelegd en gezamenlijk uitgewerkt.
- Bondgenoten: En dan nu Echte welvaart (Masterclasses over waarden en normen), NBK (migrantenverenigingen maken zelfstandig gebruik van het tailor-made LvD spel en verspreiden het binnen eigen achterban).
- Vervolg op expertmeeting bedrijfsleven; de 'hartenraker' video.
- De "communities" in Kennismanagement.
- Vanaf eind 2002; nadruk op strategische acties i.p.v. concrete afzonderlijke projecten gericht op een enkele doelgroep.
- Essays over mondiaal aspect, waarbij wetenschappers reageren op stellingen van journalisten in een 'kookpansessie'.

Aanboren van andere doelgroepen

- Het onderdeel "bedrijfsleven" in maatschappelijke integratie' waarin samenwerking met LvD-actoren en MBK wordt gestimuleerd. Samenwerking met Motivision.
- Bondgenoten: migranten en jongeren betrokken via Nederland Bekend Kleur en de NJMO
- Duurzame ontmoetingen; bijeenkomst met levensbeschouwelijke organisaties.

Anderszins, bijvoorbeeld verbreding

- Dankzij nieuwsbrief Spring wordt een redelijk brede groep bereikt met informatie over het programma Leren voor Duurzaamheid.
- Deelname en input bij de "European-Wide Congress on Global Education, Achieving the Millenium Goals, Learning for Sustainability" van de Raad van Europa landen

De wijze waarop is omgegaan met de mondiale aspecten (tijd: volgende generaties, geografie: grensoverschrijdend) van duurzaamheid.

- Essay reeks over het mondiaal aspect van LvD
- Binnen NBK (onderdeel bondgenoten project) was en is het mondiale aspect het voornaamste onderdeel van het LVD-spel.
- Een Spring special heeft zich uitsluitend gericht op de mondiale dimensie van Duurzaamheid, in het algemeen is het mondiaal karakter van LvD in alle Spring edities aanwezig.
- Het Leren van het Zuiden voorstel van Both Ends richt zich op Zuid-Noord kennisoverdracht.
- De uitvoerders van de Duurzame Ontmoetingen zijn met klein verzocht om structureel aandacht te besteden aan het mondiaal karakter van LvD.
- De DTO publicatie richt zich grotendeels op technische oplossingen voor mondiale vraagstukken (voedsel, water, energie, handel etc).

Het organiseren van interesse, betrokkenheid en participatie van politiek en maatschappelijke actoren

- IPP/IPO cursus nieuwe bestuurders
- Bestuurlijke ontmoetingen op de Floriade
- Bondgenoten
- Spring
- Hartenraker video

Waar zijn betrokken actoren met name tevreden over, hechten zij waarde aan en zie zij meerwaarde

- Er wordt met name waardering uitgesproken voor 'netwerkmomenten'; bijeenkomsten waar LvD-partners elkaar kunnen ontmoeten en bijeenkomsten waar ervaringen kunnen worden uitgewisseld. Ook wordt belang gehecht aan overzichten van projecten, initiatieven en contactpersonen.

Wat is mee-en tegengevallen?

Meegevallen:

- De betrokkenheid van een groot aantal provinciale contactpersonen en de inzet van LvD landelijke actoren om innovatieve samenwerkingsvormen te onderzoeken.
- De resultaten van de in 2001 uitgezette initiatieven en de bereikte inhoudelijke verdieping.
- Beide onderwijs projecten, DOOR! en Globe, hebben het mondiaal aspect geïntegreerd in hun programma.
- Het grote aantal projecten dat o.a. in de provincies tot bloei is gekomen.

Tegengevallen:

- De bereidheid van NME-actoren om de slag van NME naar LvD te maken varieert sterk. Ook is de aandacht voor het mondiaal, sociaal en economisch aspect van LvD nog steeds geen automatisme.
- De mate waarin een relatie kan worden gelegd tussen duurzaamheidsprogramma's en LvD. De bestuurlijke verankering blijkt lastiger dan voorzien.

Geleerde lessen

- Het is van belang om versnippering van activiteiten te voorkomen en nadruk te leggen op de cohesie van programma (laat honderd bloemen bloeien -periode is voorbij). Om deze reden is eind 2002 gekozen voor de nadruk op strategische keuzes.
- De omslag van natuur en milieu-educatie/aandacht voor leefbaarheid naar LvD, en met name de sociale en economische component hiervan kost tijd. Dit betekent niet dat het ambitieniveau moet worden verlaagd, wel dat er vanuit verschillende specialismes (NME, MKB) *perspectiefverbreding* dient te worden gestimuleerd.

IV. Mate van doelrealisatie

Uit onderstaande blijkt dat het besluit om duidelijkere keuzes te maken het programma zichtbaar ten goede is gekomen. Verwacht wordt dat de huidige besluit m.b.t. strategische acties eenzelfde organisatorische en inhoudelijke verdiepingsslag zal bewerkstelligen.

In het algemeen heeft de stuurgroep, mede door de Spiegel bijeenkomst de Jaarconferentie en de stuurgroep bijeenkomsten sinds eind 2001 een duidelijkere invulling aan het programma gegeven. In 2000 en 2001 was er ruimte om in de breedte te experimenteren, eind 2001 is besloten om scherpere keuzes te maken. De bepaling van de 5 dimensies speelt hierbij een belangrijke rol. Dankzij deze focus en naar aanleiding van de twee brainstormsessies zowel als de “Dag van het Leren” kon nu de omslag van projecten naar strategische keuzes worden gemaakt. Deze koers komt overeen met de herhaaldelijk geuite wens voor toespitsing van het Programmanagement, de provincies en de verschillende LvD actoren.

Het algemene beleid en de landelijke projecten zijn specifiek gericht op het behalen van de ambities. Deze worden niet als een sine qua non voorwaarde voor het slagen van het programma geïnterpreteerd maar als nuttige en motiverende leidraad. Doel is om ondanks een specificering het bottom-up principe en de ruimte voor ‘mislukkingen’ geen geweld aan te doen.

In dit jaar zijn per speerpunten een klein aantal gerichte initiatieven gelanceerd om de beschreven ambities te realiseren. Bij alle onderdelen is inmiddels de probleemstelling helder, zodat er nu naar “oplossingen” kan worden gezocht. Zo is bij het onderdeel bedrijven gebleken dat er behoefte is aan een helder begrippenkader waaruit werkbare aanbevelingen kunnen worden gedistilleerd. Een checklist als het ware. Ook begint de meerderheid van de NME-partners zich te richten op samenwerking met andere actoren.

Hetzelfde geldt voor het professionaliseringsaspect, waar een aantal vraaggestuurde instrumenten zijn ontwikkeld ter ondersteuning van het NME-veld (toolkit).

Op het gebied van maatschappelijke integratie is in de afgelopen periode een relatief grote vooruitgang geboekt, met name op het gebied van nieuwe allianties middels Nederland Bekent Kleur en de NJMO. Ook zijn tijdens de Angels-bijeenkomsten raakvlakken met partners als het MKB, vakbonden en de Schone Kleren Campagne belicht. De ‘resultaten’ zijn moeilijk meetbaar, wel blijkt bijvoorbeeld dat het NBK bondgenoten spel verder wordt gekopieerd en gespeeld door migrantenorganisaties.

De ontwikkelingen binnen het onderdeel bestuurlijke verankering bevinden zich in een minder vergevorderd stadium, al is een interessant begin gemaakt door de IPP/IPO bijeenkomsten en de 7 x 7 krant. In de komende periode zal deze basis worden versterkt met behulp van een LvD ambassadeur en de IPP training voor nieuwe bestuurders. Vooral nog zijn bestuurders nog onvoldoende overtuigd van de meerwaarde van LvD.

Bij de speerpunten onderwijs en kennismanagement zijn de bestaande initiatieven uitgebreid en waar mogelijk verdiept.

Tot slot; de mondiale dimensie is in de afgelopen periode veel prominenter aan bod gekomen, zowel binnen maatschappelijke integratie (NBK, eNeW, Leren van het Zuiden, Angels), bestuurlijke verankering (IPP), onderwijs (GLOBE, DOOR, expertmeetings), KM, (Maastricht conferentie, IUCN, Spring) en professionalisering (Duurzame ontmoetingen, essaybundel). Ook in de komende periode zal specifiek aandacht worden geschonken aan het mondiaal aspect.

Voor alle onderdelen geldt dat het lastig is om de behaalde doelrealisatie te meten. Wel kan worden gesteld dat er in de meeste gevallen een sterke basis is gelegd van waaruit in 2002 is gewerkt aan versteviging.

V. Vooruitblik

Uit de rapportages van partners en het Programmamanagement blijkt dat het besluit om een minder breed scala maar meer gerichte activiteiten te ondersteunen van groot belang is geweest. De indruk bestaat dat dit beleid dient te worden voortgezet om te proberen te beschreven ambities te bereiken. Waarschijnlijk zal het niet mogelijk blijken om alle straatbeelden volledig te bereiken. Om een voorbeeld te noemen; eind 2003 zal er bij bedrijven noch NME-ers een *automatische* partnerschapreflex bestaan. Wel is de kans aanzienlijk groter dat beide groepen aan elkaar denken op het moment dat beleid wordt voorbereid. Hierbij moet worden aangetekend dat bedrijven ook gestimuleerd zouden kunnen zijn door andere duurzaamheidsprogramma's (Fair Trade, Schone kleren Campagne, NIDO etc.). Om deze reden zal in de toekomstige periode verder worden gewerkt aan vervlechting met andere programma's zodat overlap wordt voorkomen en lacunes aangevuld.

VI. Matrix streefbeelden en presentatie indicatoren LAS

Onderdeel	Speerpunt	activiteit	resultaat
	Maatschappelijke integratie		
streefbeelden	Het maatschappelijk middenveld, onderwijs en bedrijfsleven (bedrijfsopleidingen) zien LvD als integraal aspect van de activiteiten.	Expert meeting bedrijven, Sleutelfiguren	+/-
	De actoren in processen en programma's van 'leren voor duurzaamheid' sluiten aan bij vragen van maatschappelijke organisaties, het onderwijs en het bedrijfsleven.	Bondgenoten NJMO en NBK, Sleutelfiguren	+
	Bedrijven, overheden en maatschappelijk middenveld weten elkaar te vinden. Zij werken met elkaar samen o.b. v. afspraken over structuur, inhoud en organisatie. LvD is afgestemd op de specifieke situatie van desbetreffende organisaties, instellingen en bedrijven.	Expert meeting bedrijven, Bondgenoten	+/-
indicatoren	Overheden, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties kunnen de meerwaarde formuleren van samenwerking op landelijk niveau met partners uit andere dan de eigen sector als het gaat om leren voor duurzaamheid.	Sleutelfiguren, Bondgenoten	+
	Mondiale aspecten zijn bekend bij de actoren in het programma en uitgewerkt via internationale uitwisselingen en/of via inhoudelijke uitwerking	NBK bondgenoten, Both Ends	+
	Organisaties uit de NME-sector zien samenwerking met partners uit andere sectoren als noodzakelijke voorwaarde voor activiteiten op het terrein van LvD.	Sleutelfiguren, Zeisterkring, Duurzame ontmoetingen	+/-
	Communicatie over stimulerende voorbeelden leidt tot concrete beelden die bruikbaar zijn voor de eigen situatie.	Floriadewijzer, Lvd website	+/-

Onderdeel	Speerpunt	activiteit	resultaat
	Bestuurlijke verankering		
Streefbeelden	Overheden zien LvD als noodzakelijk en kansrijk segment in het sociaal instrumentarium (voorlichting, educatie en overleg) naast het juridisch instrumentarium (wet- en regelgeving) en het financieel-economisch instrumentarium. (subsidies en heffingen).	7 x 7 krant Spiegel, Jaarconferentie	+/-
	Overheden zetten het sociaal instrumentarium bij beleidsvorming en – uitvoering expliciet met vermelding van gewenste resultaten en daarvoor gewenste middelen.	Jaarconferentie	+/-
	De betrokken overheden stimuleren en faciliteren deze activiteiten.		+/-
Indicatoren	Departementen (ambtelijk en bestuurlijk) hebben kennis genomen van voorbeelden van leren voor duurzaamheid als versterking van het eigen (duurzaamheids-)beleid.	7 x 7 krant	+/-
	Via het Programma LvD hebben departementen en VNG, IPO en Unie van Waterschappen overleg gevoerd over raakvlakken van beleid op het terrein van leren voor duurzaamheid.	Profilering Jaarconferentie	+/-
	Departementen waarderen de ervaringen met samenwerking met het maatschappelijk middenveld, burgers en het bedrijfsleven in dit kader als een vergroting van effectiviteit van het eigen besturen.		+/-
	Bijdrage Programma LvD is herkenbaar als stimulerend en innovatief.	7 x 7	+/-
	Departementen hebben een beeld van de vereiste leerprocessen voor de eigen rol als zij zich willen positioneren als actor in het proces van LvD in tot relatie elkaar en tot het sociaal instrumentarium zoals: • gedeelde verantwoordelijkheden met andere overheden. • interdepartementale (en interbestuurlijke) samenwerking ('ontschotting') • actor naast andere actoren in de samenleving		+/-
	In nota 's en programma 's van de rijksoverheid op het terrein van duurzaamheidsbeleid wordt het belang van interdepartementale samenwerking en de relatie met het sociaal instrumentarium geoperationaliseerd.		+/-
	In de interbestuurlijke samenwerking in het Programma LvD hebben de partners expliciet aandacht gegeven aan de wereldwijde implicaties van het eigen duurzaamheidsbeleid. ("mondiale aspecten van NME").		+

Onderdeel	Speerpunt	activiteit	resultaat
	Kennismanagement		
streefbeelden	Er is in elke provincie of regio een ondersteuningsstructuur voor kennismanagement: een netwerk van samenwerkende organisaties en aanspreekpunten. Deelnemende organisaties stemmen hun activiteiten op elkaar af en wisselen kennis, inzichten en ervaringen uit.	provinciale pleinen, website	+/-
	Er is een landelijke ondersteuningsstructuur, die boven de provinciaal/regionale functies uitgaat	jaarconferentie, nieuwsbrief, KM team	+
	Deze landelijke ondersteuningsstructuur zorgt voor een optimale uitwisseling tussen provinciaal/regionale ondersteuningsstructuren	KM team, nieuwsbrief, Spring	+/-
	Resultaten kunnen getoetst worden aan kwantitatieve elementen zoals deelnemersaantallen, aantal vragen, aantal organisaties dat deel uitmaakt van en/of diensten betreft van de netwerken (jaarlijkse inventarisatie) en aan kwalitatieve elementen.	jaarconferentie, nieuwsbrief	+/-
indicatoren	Kennismanagement LvD op landelijk niveau is in de context geplaatst van het programma LvD. Er is een adequate beschikbaarheid en doorstromingsmogelijkheid van kennis op landelijk niveau met het accent op de speerpunten: - bestuurlijke verankering - maatschappelijke integratie.	communities, website	+
	Kennis, waaraan landelijk behoefte is, wordt voornamelijk toegankelijk en uitwisselbaar gemaakt via bestaande kanalen. (bijvoorbeeld: bestaande websites als DORIS; Rotonde; reguliere vakpers; bestaande netwerken en organisaties).	website, Spring, Zeisterking,	+
	Communicatieactiviteiten dragen bij aan kennisontwikkeling, visie-ontwikkeling en reflectie en leidt tot vergroting van kennis en methodieken van leren voor duurzaamheid. (Nieuwsbrief; Jaarconferentie;)	Spiegelzeisterking, Spring website	+/-
	De LvD-sector en andere partners vertalen het belang van kennismanagement door integratie daarvan in het eigen beleid.	provinciale pleinen	-
	Er is een goede naamsbekendheid van de landelijke vormen van kennismanagement.		-
	Er is een substantieel en toenemend gebruik van de landelijke mogelijkheden. Financiering op termijn voor een deel uit de markt (maatschappelijk middenveld, onderwijs en bedrijfsleven) en in een later stadium zo mogelijk vanuit reguliere overheidssubsidies.		-

Onderdeel	Speerpunt	activiteit	resultaat
	Onderwijs		
streefbeelden	Onderwijsactiviteiten LvD sluiten naadloos aan bij de eindtermen en kerndoelen in het onderwijs. Onderwijsactiviteiten komen tot stand op basis van de vraag vanuit het onderwijs. (geen 'aanbodgerichte' strategie) en zijn zowel geschikt voor docenten als voor leerlingen.	Globe, DOOR	+
	Het ontbreekt leerkrachten veelal aan vaardigheden om de eindtermen en kerndoelen te vertalen naar concrete lessituaties: Docenten nemen daarom deel aan (bij- en na-) scholing op dat punt en zijn actief in onderwijsnetwerken.	Globe, DOOR	+/-
	Beroepsonderwijs / volwasseneneducatie: leerlingen en docenten zijn in staat om leren voor duurzaamheid te vertalen in bedrijfsstrategieën en maatschappelijke functies.	Globe, DOOR	-
	Hoger Onderwijs: degenen die afstuderen aan een lerarenopleiding zien educaties in het algemeen als een belangrijk vehikel om (methodische) vernieuwingen in het onderwijs vorm te kunnen geven.	DTO publicatie	+
	Uit onderzoek van de Rijksinspectie in het voortgezet onderwijs blijkt dat educaties een toenemende rol spelen in onderwijsvernieuwingen.		?
	Het Copernicus Handvest heeft zijn uitwerking gevonden in alle daarvoor in aanmerking komende alfa-, bèta-, en gammastudierichtingen. (HBO en universitair). Per onderwijssector zijn er organisatorische en inhoudelijk criteria ontwikkeld.		?
indicatoren	Educaties in het algemeen en LvD in het bijzonder worden door (aankomende) docenten in het voortgezet onderwijs beoordeeld als van belang voor het aanleren / ontwikkelen van vaardigheden bij docenten en leerlingen op het terrein van vernieuwingen in het onderwijs (studiehuis/ de docent als coach; de zelfstandig lerende leerling; ICT / gebruik Kennisnet; gebruik leeromgevingen; waardenontwikkeling; procesgericht leren; leren samenwerken, communiceren, argumenteren, probleemgericht leren, leren van onderhandelings- en beïnvloedingsstrategieën; e.d.)	onderwijs steam	+/-
	Professionele LvD-organisaties (vraaggerichte werkwijze, nadruk op begeleiding leerprocessen) worden gezien als van belang in de ondersteuningsstructuur voor vernieuwingen in het onderwijs.		+/-
	Er zijn landelijk aanbevelingen opgesteld die van nut kunnen zijn voor het beleid van provincies, gemeenten en waterschappen op het terrein van leren voor duurzaamheid kunnen .	onderwijs steam (advies nog niet geformuleerd)	+/-
	Er is kennis en informatie voorhanden over de mogelijkheden van mondiale duurzame ontwikkeling in het onderwijs.	onderwijs steam (idem)	+/-

	Er is landelijke bekendheid met de resultaten van overeenkomsten in het kader van het Copernicushandvest en overeenkomsten in het kader leren voor duurzaamheid in het HBO.		
--	---	--	--

Onderdeel	Speerpunt	activiteit	resultaat
	Professionalisering		
streefbeelden	NME wordt professioneel uitgevoerd (klant-, product- en marktgericht) met voortdurende aandacht voor kwaliteitszorg, - verbetering en –bewaking. Alle NME-centra zijn in staat een rol te spelen in beleidsontwikkeling van de overheden.	toolkit, zeisterkring & duurzame ontmoetingen, essaybundel	+/-
	Ook vrijwilligers leveren een goed product	toolkit,	-
	NME-organisaties investeren in (na)-scholing van beroepskrachten en vrijwilligers.	toolkit, zeisterkring & duurzame ontmoetingen,	?
	De overheid stelt een professionele werkwijze als voorwaarde voor het verlenen van subsidie.		?
	Er is sprake van aantoonbare veranderingen in werkwijzen en klantrelaties.	Toolkit, Zeisterkring & duurzame ontmoetingen	+
indicatoren	NME-actoren hebben een helder beeld van wat LvD met betrekking tot ‘maatschappelijke integratie’ en ‘bestuurlijke inbedding’ betekent voor eigen rollen, inhouden, vormen van samenwerking, werkwijzen, methoden en middelen.	Kroon, Sleutelfiguren	
	Kennismanagement wordt gezien als van belang voor de marktpositie van een NME-centrum. Er wordt geïnvesteerd uit eigen menskracht en middelen.	website	+
	Overheden, maatschappelijk middenveld, (onderwijs) en bedrijven zien de NME-sector ook als managers van processen / projecten van leren voor duurzaamheid.		
	Aan het eind van de periode is 75% van de professionals in de NME-sector in staat mondiale effecten van tal van natuur- en milieuvraagstukken te verwoorden.		+/-

VII. Overzicht projecten met doelgroep

<i>startja naam</i>	<i>toegekend projectomschrijving bedrag</i>
2001 Van Kempen Onderzoek en	€ 27.471,85 productie laagdrempelig handboek t.b.v. de professionalisering van de NME-sector om de omslag te maken van ec. basisvorming en leren voor leefbaarheid naar leren voor duurzaamheid
2001 Wijkbureau Leidsche Rijn	€ 52.139,35 Het Wijkbureau Leidsche Rijn ontwikkelt een kennisnetwerk tussen en met grootschalige bouwlocaties in Nederland. Bedoeling is kennis en kunde op het gebied van duurzame communicatie te genereren.
2001 SME Milieu Adviseurs	€ 58.991,43 De Memorandum of Understanding tussen de Amerikaanse en Nederlandse Overheid is gesloten betreft in Nederland het uitvoeren van het project GLOBE, via SME MilieuAdviseurs. Globe is een internationaal project gericht op leerlingen VO.
2001 IVN Ver. voor Natuur en	€ 36.937,71 Zeisterkring 2001: 5 bijeenkomsten in kader van prof. van de NME-sector in de richting van LvD
2001 Bureau voor educatieve	€ 56.722,53 Bureau Educatief Ontwerpen werkt aan verbreding en implementatie van het programma DOOR, digitale onderwijs ontwerpruimte. De cd-rom met internetverdieping biedt docenten in het onderwijs de mogelijkheid eigen onderwijs te ontwerpen over duurzaamheid

doelgroep: Docenten & schoolbesturen

<i>startja naam</i>	<i>toegekend projectomschrijving bedrag</i>
2001 Bureau voor educatieve	€ 56.722,53 Bureau Educatief Ontwerpen werkt aan verbreding en implementatie van het programma DOOR, digitale onderwijs ontwerpruimte. De cd-rom met internetverdieping biedt docenten in het onderwijs de mogelijkheid eigen onderwijs te ontwerpen over duurzaamheid

doelgroep: Kinderen 4-12 jaar

<i>startja naam</i>	<i>toegekend projectomschrijving bedrag</i>
2001 SME Milieu Adviseurs	€ 58.991,43 De Memorandum of Understanding tussen de Amerikaanse en Nederlandse Overheid is gesloten betreft in Nederland het uitvoeren van het project GLOBE, via SME MilieuAdviseurs. Globe is een internationaal project gericht op leerlingen VO.

doelgroep: *Leerlingen HAVO/VWO*

startja naam *toegekend projectomschrijving*
bedrag

2001 SME Milieu Adviseurs € 58.991,43 De Memorandum of Understanding tussen de Amerikaanse en Nederlandse Overheid is gesloten betreft in Nederland het uitvoeren van het project GLOBE, via SME MilieuAdviseurs. Globe is een internationaal project gericht op leerlingen VO.

doelgroep: *Leerlingen LBO/MAVO*

startja naam *toegekend projectomschrijving*
bedrag

2001 SME Milieu Adviseurs € 58.991,43 De Memorandum of Understanding tussen de Amerikaanse en Nederlandse Overheid is gesloten betreft in Nederland het uitvoeren van het project GLOBE, via SME MilieuAdviseurs. Globe is een internationaal project gericht op leerlingen VO.

doelgroep: *Maatsch. organ. landelijk*

startja naam *toegekend projectomschrijving*
bedrag

2001 Van Kempen Onderzoek en € 27.471,85 productie laagdrempelig handboek t.b.v. de professionalisering van de NME-sector om de omslag te maken van ec. basisvorming en leren voor leefbaarheid naar leren voor duurzaamheid

doelgroep: *Maatsch. organ. plaats.*

startja naam *toegekend projectomschrijving*
bedrag

2001 IVN Ver. voor Natuur en € 36.937,71 Zeisterkring 2001: 5 bijeenkomsten in kader van prof. van de NME-sector in de richting van Lvd

doelgroep: *Maatsch. organ. regionaal*

startja naam	toegekend projectomschrijving bedrag
2001 IVN Ver. voor Natuur en	€ 36.937,71 Zeisterkring 2001: 5 bijeenkomsten in kader van prof. van de NME-sector in de richting van LvD
2001 Wijkbureau Leidsche Rijn	€ 52.139,35 Het Wijkbureau Leidsche Rijn ontwikkelt een kennisnetwerk tussen en met grootschalige bouwlocaties in Nederland. Bedoeling is kennis en kunde op het gebied van duurzame communicatie te genereren.
2001 Bureau voor educatieve	€ 56.722,53 Bureau Educatief Ontwerpen werkt aan verbreding en implementatie van het programma DOOR, digitale onderwijs ontwerpruimte. De cd-rom met internetverdieping biedt docenten in het onderwijs de mogelijkheid eigen onderwijs te ontwerpen over duurzaamheid
2001 Van Kempen Onderzoek en	€ 27.471,85 productie laagdrempelig handboek t.b.v. de professionalisering van de NME-sector om de omslag te maken van ec. basisvorming en leren voor leefbaarheid naar leren voor duurzaamheid

doelgroep: *NME-organisatie*

startja naam	toegekend projectomschrijving bedrag
2001 Van Kempen Onderzoek en	€ 27.471,85 productie laagdrempelig handboek t.b.v. de professionalisering van de NME-sector om de omslag te maken van ec. basisvorming en leren voor leefbaarheid naar leren voor duurzaamheid

doelgroep: *Studenten HBO*

startja naam	toegekend projectomschrijving bedrag
2001 Bureau voor educatieve	€ 56.722,53 Bureau Educatief Ontwerpen werkt aan verbreding en implementatie van het programma DOOR, digitale onderwijs ontwerpruimte. De cd-rom met internetverdieping biedt docenten in het onderwijs de mogelijkheid eigen onderwijs te ontwerpen over duurzaamheid

VIII. Rapportages LvD-actoren

Van de volgende projecten is de voortgangs/afsluitingsrapportage opgenomen in dit rapport als bijlage:

Strategisch advies inrichting kennismanagement, HECT Consultancy

Coaching, Novio Consult

Profilering; Brekend Vaatwerk

Spiegelbijeenkomst, Brekend Vaatwerk

Zeisterkring 2001, Bureau NME-diensten/IVN

DOOR!, 2001 Bureau voor Educatief Ontwerpen

De Kroon op het werk, Cailin Consult

Bondgenoten; Campagnebureau En dan nu: Echte Welvaart

Expertmaating bedrijven, Hageman en van Hezik

Jaarconferentie 2001, Ithaca

Website 2001, IVN

Bondgenoten, Nederland bekend kleur

Bondgenoten, NJMO

Maak kennis 7x7 2001, NovioConsult

Angels sleutelfiguren, Podium

Community Informeel leren, SME Milieu adviseurs

Boek duurzame Technologie, Veen Magazines Natuur&Techniek

Community Leer- en leefstijlen, Wageningen Universiteit

Professionalisering NME-sector, Bureau van Loosdrecht

DOOR! 2002-2003, Bureau voor Educatief Ontwerpen

Jaarconferentie 2002, Ithaca

Website 2002, IVN

Duurzame ontmoetingen, IVN

Maak kennis 7x7, NovioConsult

Floriadewijzer, Podium